

GYÁNI GÁBOR

Történelmi ecsetvonások a vásárhelyi identitáshoz

Néhány éve Heidelbergbe tartottam, amikor a müncheni pályaudvaron átszállva igazoltatott egy rendőr. Elkérte és böngészte az útlevelemet, végül a születési helyemre bökött, majd arra kért, mondjam ki az ott szereplő helységnevet. Amikor pedig eleget tettem kérésének, nagyot nevetett és utamra bocsátott. A feltűnően hosszú helységnév váltotta ki belőle a derültséget, ami a személyi adatok kitöltésére rendszeresített nyomtatványokon is gyakorta okozott gondot nekem (is), mivel nem hagynak rá kellő (kipontozott) helyet. Ez lehet az oka, hogy a bennszülöttek is szeretik lerövidíteni a város nevét: egymást közt csak Vásárhelyként emlegetik, ami persze gyakori félreértésre ad okot idegenek között, akik Vásárhely kapcsán elsősorban Marosvásárhelyre asszociálnak. Írásban pedig (olykor a helyben szokásos hivatalos iratokon is) Hmvhely megnevezéssel élnek.

A névnek emellett is van jelentősége a vásárhelyi vagy az onnan (el)származó ember életében. A Hódmezővásárhely szó történelmi-etimológiája, aminek a hivatalos (monográfiában testet öltő) helytörténelmi narratívában külön is figyelmet szoktak szentelni, egy valamikor volt ökológiai meghatározottság utólagos számon tartására teremt lehetőséget. Nevezetesen arra, hogy a helység a történelmi múltban a vizek városa volt (ma viszont már nem az), hiszen a hód kifejezés egy a távoli múltban helyben honos vízi állatra utal. S persze a körtöltés még ma is álló „erődítménye” szintén ennek a múltnak állít tárgyi emléket. Mely utóbbiról a szakirodalom sem mindig tud. Nemrég tagja voltam egy doktori bizottságnak, melyet egy a városi töltések és erődítések középkori (és kora újkori) történetét tárgyaló értekezés elbírálására állítottak össze. Amikor a szerzőnek megemlítettem a vásárhelyi körtöltést, őszintén meglepődött, mivel gondos levéltári és szakirodalmi stúdiumi ellenére sem tudott róla. Később, amikor újra összefutottunk, rögtön szóba hozta az ügyet, mondván: utána nézett a kérdésnek a forrásokban, de ezúttal sem talált róla egyetlen adatot sem. Mondtam neki, elég, ha személyesen győződik meg létezéséről Vásárhelyen járva.

A név második szótagja, a mező egyidejűleg különféle asszociációkat kelt, de mind közül a település közelmúltig domináns agrár jellege a legfontosabb. Ezzel kapcsolatban a következő, a személyemet érintő történet jut eszembe. A *Hódmezővásárhely története* második kötetébe írt, a város 1873–1914 közötti társadalomtörténetét bemutató szövegemet¹ a nyolcvanas évek végén (tehát nem sokkal a rendszerváltás előtt!) lektoráló helyi

¹ Ld. Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely társadalma. In: Szabó Ferenc, főszerk.: Hódmezővásárhely története II. 1. rész. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. Hódmezővásárhely, 1993. 221–277.

történész rosszállóan tette szóvá véleményében, hogy miért használom a korabeli Vásárhelyvel kapcsolatban a mezőváros szakkifejezést. Hiszen, folytatta a lektor, a középkori (és a kora újkori) városok egyik fajtájának ez a jogi meghatározása (oppidum), 1870 (a törvényhatóságokról szóló törvény elfogadása) után immár elvesztette az értelmét. A marxista szemléletet még ekkor is vasszigorral (és ezúttal rajtam) számon kérő történész lektor, úgy tűnik, nem igen mélyedt el Erdei Ferenc 1945 előtti szociológiai munkáiban, így nem olvasta a *Magyar város* vagy a *Magyar tanyák* című műveit sem. Ellenkező esetben tudta volna, hogy a mezőváros, a modern kori alföldi agrárvárost illető értelemben nem éppen a földesúri függésben lévő valamikori oppidum azonosítására szolgál. Márpedig a tanyás mezővárosnak (Debrecennel és Kecskeméttel egyetemben) Hódmezővásárhely volt az egyik klasszikus megtestesülése a 19. és a 20. század dereka közötti évszázadban.

S itt van végül a város nevének utolsó szótagja, Vásárhely. Ennek hallatán büszkeség öntheti el a vásárhelyieket, hiszen a kifejezés arra látszik utalni, hogy a település hagyományosan vásáros hely, vagyis igazi város volt; hiszen a csere, a kereskedelem az egyik legfontosabb városképző tényező. Ha melléje tesszük a legfontosabb Vásárhely-tudósnak, Kiss Lajosnak a vásárhelyi vásárokról írt kis remeklését,² semmi kétségünk sem lehet felőle, hogy a korábban csak mezővárosként, 1873 óta azonban városi törvényhatóságként kezelt népes tiszántúli lakott hely valódi város.³

Mindez azért is különösen fontos, mert tagadhatatlanul van némi bizonytalanság a vásárhelyiekben, meg számos más alföldi (mező)város lakóiban szintúgy azzal kapcsolatban, hogy igazi városi polgárok-e ők. Emlékeztetni szeretnék a legnevezetesebb példára, a debreceniségre vagyis a cívis identitásra, amiről pro és kontra vélemények egyaránt olvashatók az irodalomtörténet-írásban és a történetírásban.⁴ S természetesen az Erdei Ferenc és a nyomában mások által is emlegetni szokott parasztpolgárosodás fogalma, közvetett módon, szintén erre rezonál: a parasztpolgárok ugyanis javarészt a tanyás mezővárosok népét képviselik.

Hadd időzzünk kicsit ennél az utóbbi kérdésnél. A városiasság és a polgáriasság a modern korban többnyire és határozottan azt jelenti, hogy (1) nem agrártevékenységből (földtulajdonból) él az ember, hanem kereskedésből, iparból és/vagy szellemi munkából; (2) népes és „civilizált” település lakója, mely utóbbin a városi infrastruktúra fejlettsége értendő (kövezett utca, víz- és csatornarendszer, közvilágítás, emeletes házak, parkok stb.). Végül és nem utolsósorban magába foglalja azt is, hogy a közvetlen életkörülmények (az otthon), valamint a nyilvános (a társas) élet polgárius jelleget öltenek. Erre az utóbbira a fürdőszobát említem kiugró példaként, valamint azt, hogy jártak-e vajon a városiak helyben színházba (mert volt színházuk!).

Mindezt tekintetbe véve, az alföldi mezővárosok, talán az egyedüli Szegedet kivéve, nem egészen feleltek meg a modern várossal szemben joggal támasztható követelményeknek. Hiába tehát, hogy az alföldi mezővárosok voltak a legnépesebb vidéki városaink

² Kiss Lajos: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged, 1956.

³ A város nevének a problémájához ld. Szigeti János: Honnan származik Hódmezővásárhely neve? Vásárhelyi Tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1970. 92–101.

⁴ Balogh István: Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). Studia Litteraria, Tomus VII. Redigunt: J. Barta et I. Bán. Debrecen, 1969. 11–55; Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. Debrecen, 2002.

1945-öt megelőzően, ha az infrastruktúra paramétereit vagy a polgárinak minősülő életfeltételeket és életvezetési szokásokat tekintve inkább a falura, mint valamely városra emlékeztették az embert. A 19–20. század fordulójának a Debrecenjében, tehát Szeged és Szabadka után akkoriban a harmadik legnépesebb vidéki városunkban olyannyira nem létezett például modern városi infrastruktúra, hogy amikor 1909 és 1912 között felépült az első (!) nagyvárosias bérház, a Nagytemplom tőszomszédságában álló Püspöki palota, 40 méteres torony került a sarkára, ami víztornyoként szolgált. Nélküle ugyanis nem lehetett volna folyóvízzel ellátni a 2–3–4 szobás középosztályi bérleményeket a városi hálózat korszerűtlensége és hiányosságai folytán.⁵

Ebből a szempontból Hódmezővásárhely talán még Debrecennél is eklatánsabb példaként szolgál. A 19. század közepén vidéki városaink között Vásárhely volt a legnépesebb település, s noha az idő haladtával hátrébb csúszott a népességi ranglétrán (aminek a bevándorlás hiánya volt a döntő oka), utóbb is mindig a tíz legnépesebb város között foglalt helyet. Lakosainak közel a fele (negyven százaléka) azonban rendszerint tanyán élt végletesen szétszóródva a félmegyéni végtelen vásárhelyi határban. Márpedig Erdei Ferenc minden szellemi erőfeszítése ellenére sem állítható, hogy a tanya igazi városi lakóhely lenne. S túl ezen: a belső városias magot leszámítva a város épített környezetének a túlnyomó része falusias képet mutatott, mely benyomást az 1941 előtti népszámlálások épületstatisztikai adatai is napnál világosabban igazolják.

Mégis: Vásárhely 1873 óta jogi értelemben teljes értékű város, mert a törvényhatósági jogú városok sorába tartozik. Intézményi ellátottság szempontjából ez sok mindent, de talán mégsem eleget jelent. Hiszen az intézményekkel való ellátottság szempontjából, aminek pedig nagy jelentőséget szoktak tulajdonítani a funkcionális városhierarchia rekonstrukciója során, 1900-ban Vásárhely csupán a 89. (!) helyet foglalta el. Ezzel kapcsolatban meg is jegyzi az elemző, hogy: „az Alföld településhálózatának értékelése különös körültekintést igényel. (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Mezőtúr, Kiskunfélegyháza városi funkciói alaposan felhívulnak az agrárfoglalkozású paraszt-polgári környezetben...”⁶ Ha nem is a népességszámnak megfelelő arányban, mégis számottevő itt a szellemi munkából élők jelenléte, akik az állami és önkormányzati bürokráciából, és az értelmiségből kerülnek ki. Ahol gimnázium van, mint történetesen Vásárhelyen is, ott – már csak a tanári kar jóvoltából is – eleve képviselteti magát valamiféle értelmiség.

S ezzel nyomban ahhoz a kérdéshez érkeztünk, amire a Vásárhely-mitológia egyik kulcselemként szoktam gondolni. Nem más ez, mint a „legendás” vásárhelyi értelmiség, a vásárhelyi intellektualizmus különös mibenléte. Ha nem tévedek, *Égető Eszter* című regényében, és abban az esszéjében, amit évekkal e regény megírása után vetett papírra *Hódmezővásárhely* címmel, Németh László adott pregnáns módon hangot a jelenséget illető véleményének. Az utóbbi írásból idézek egy jellemző megállapítást. „Vásárhely tanított meg rá, hogy irodalmunk, amennyiben adott, milyen felületes, mondhatnám importált képet adott a magyar vidéki városok, legalábbis egy részük életéről. [...] Nos, nem igen hiszem, hogy az ország bármely más pontján, még az értelmiséget magábaszívó Bu-

⁵ Mazsu János: Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In: Hanák Péter, összeáll.: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Bp., 1992. 161.

⁶ Beluszky Pál: A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). Tér és Társadalom, 1990/3–4. 27. és 33.

dapesten is, ezer lélekre több művelt fő esett volna, mint Vásárhelyen, amikor én oda-kerültem.” Itt álljunk meg egy pillanatra: mit ért vajon Németh azon, hogy Vásárhelyen aránylag nagy a művelt emberfők száma? Aligha azt érti, hogy a vásárhelyiek iskolai végzettsége meghaladja a városainkban (Budapestet is beleértve) jellemző korabeli arányokat; ez ugyanis egyszerűen durva tévedés lenne. Egy olyan városban, ahol a lakosok abszolút többsége birtokos paraszt vagy mezei munkás, mint a korabeli Vásárhelyen is, az átlagos iskolázottság sem lehet feltűnően magas. Hiszen a társadalmi mobilitás ez esetben elsősorban nem a kulturális tőke (Bourdieu kifejezését kölcsön véve), hanem mindenkélt a vagyon (magyarán a föld) szerzését és halmozását követelte meg a felfelé törekvőtől. Sokkal inkább arra gondolhatott tehát Németh, hogy az a szűk (főként tanárokból álló) értelmiségi kör, amiben élt és mozgott, s amiről a legtöbb tapasztalatot szerezte ottléte éveiben, az 1940-es évek második felében, kitűnt valóban imponáló műveltségével.

Többek közt erről az értelmiségi habitusról és szubkultúráról szól – „értelmiségszociológiai” érzékenységet eláruló módon – az *Égető Eszter*. S ez az, amit Németh a „csomorkányizmus” kifejezéssel illet (azt persze csak a bennszülöttek tudják, hogy Csomorkány a vásárhelyi határ egyik részének a neve). Ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést teszi az író. „A baj Vásárhelyt nem a műveletlenség volt, hanem hogy a meglévő műveltséggel sem lehet mit kezdeni. A jólét, ha nem tudják nemes igényekkel ellensúlyozni, elrohasztja az embert, a műveltség, a szellemi kiválóság, ha a társadalom nem foglalkoztatja kellően, önmaga ellen fordul, különccsé válik. Vásárhelyen az első baj nem fenyegette az értelmiséget; a második igen.”⁷ Magyarán: mélyen belemerült a csomorkányizmus mocsarába.

S ezzel nyomban vissza is kanyarodhatunk gondolatmenetünk elejére, amikor Vásárhely mint urbanitás fogyatékoságát ecseteltük. Ha pontosan értem, Németh most idézett szövegében azt állítja, hogy Vásárhelyen túltengett a műveltség, mivel a város közönsége nem vagy alig tartott igényt az itt élő értelmiség által számára felkínált tudásra. Vagyis: a „paraszt Párizs” (ahogy Ady Endre idézte a *Jövendő* című, Tornyaiék által indított vásárhelyi folyóirat számára írt cikkében a város 20. század eleji közkeletű ironikus vagy épp csúfondáros megnevezését)⁸ – parasztossága okán – nem igazán tudott vagy akart mit kezdeni a körtöltések közt felhalmozódott jelentékeny szellemi potenciállal.

A vásárhelyi identitásnak erről az ismert motívumáról sokszor és ismételten szó esett már a helyi tollforgatók jóvoltából, de senki sem járt talán a végére, hogy mi igaz belőle. S annak sem láttam eddig túl sok nyomát, hogy az írói élettörténet és az alkotói munka közti összefüggést kellően megvilágította volna a Németh-el foglalkozó szakirodalom. Még valamikori kedves gimnáziumi igazgatóm, Grezsa Ferenc is homályosan utal csupán egy ilyen kapcsolatra, kijelentvén: „Németh László később mítoszt fejleszt Vásárhelyből.” Vagy máshol: „Vásárhely azért növekedett az íróban szimbólummá, mert benne egyféle teljes ember- és sorslátás szemlélhette magát. Vásárhely mindazt ’szállította’, amit írói alkát, gondolkodói szemlélet témaként, problémaként, megoldásként megkívánt. Csomorkány a teljesség modellje: történelemben, emberben, erkölcsben.” Végül külön is reflektál az e téren az irodalomtörténészre háruló feladatra. „A biográfus dilemmája: a személyes

⁷ Németh László: Hódmezővásárhely. In: Uő: Sajkódi esték. Bp., 1961. 371., 372–373.

⁸ Idézi: Bodnár Éva: Az újra felfedezett Tornyai. Gondolat, Bp., 1986. 121.

élet és a műalkotás irónként változó megfelelésének felismerése.”⁹ Ám mintha végül elmaradna a tisztázó felismerés

Nem feltétlenül kell ugyanis elhinnünk a néhány évre Vásárhelyre száműzött Némethnek, hogy ténylegesen létezik (vagy létezett) csomorkányizmus. Kontextusba helyezve az író Vásárhely képét, rá kell jönnünk, hogy a fővárosi alkotó értelmiségi közegből átmeneti időre kiszakadt Németh (aki saját vidékiségét, a gyerekként Szilason szerzett tapasztalatokat is „újra élhette” Vásárhelyen) könnyen juthatott olyan – egzisztenciális súlyú – tapasztalatok birtokába, melyek aktuális élethelyzetét és értelmiségi identitását modellezték. Joggal gondolta-gondolhatta úgy ekkoriban, hogy rá nincs is már többé szüksége a magyar életnek, mivel a magyar „társadalom nem foglalkoztatja [öt] kellően”. Ebből pedig azt a baljós következtetést vonta vagy vonhatta le akkoriban magára nézve, hogy fabatkát sem ér roppant nagy műveltsége és nem lankadó szellemi tettekkészsége, amely így előbbutóbb „önmaga ellen fordul” és „puszta különcséggé válik”.

Nem tudom magamtól elhessegetni a gondolatot, hogy a csomorkányizmus néven összefoglalt, plasztikusan megrajzolt értelmiségi deformáltság imázsa közvetlenül magáról Némethről szól, az író akkori lelki vívódásait és súlyos identitáskriszist fejezi ki. Németh a naplójába mindenesetre a következő árulkodó bejegyzéseket róta ebben az időben. „Az egész Vásárhely tanúja remetei elzárkózásomnak.” Vagy: „Én ... nem szájalni akarok, hanem leülni s megbeszélni a nemzettel: mi történjék az én öregkoromban. Kellenek-e az ősz érett gyümölcssei – vagy vágjuk ki a fát, hisz úgysem nekünk terem”. Vásárhelyen lelt rá végül Németh a kínálkozó megoldásra, a tanításra. „A negyvenen túl aggódni kezdtem magamért, de ez csak a történelmi vihar nyomása volt. Az, hogy így lábaltam át rajta, visszaadta az erőmet. Ezek a hódmezővásárhelyi évek kitűnőek voltak Körül a csönd, a tunnyadás szigetelése, s belül egy második iskoláskor, a tanár, aki magának tanul. Újra birtokomba vettem minden gyökérszálam, újra lében áll minden rügyem.” Ami azonban átmeneti enyhét adott csupán: „a tanítás egyre keservesebb. Ha csak fáradt testemre, lelkemre hallgatnék, megadnám magam a pusztulásnak [...]; vagy aggastyánoknak, menhelyi selejteknél érezzük magunkat, vagy a nyilvánosságra készülő ifjaknak. A szerveztem az előbbire hajlik, az eszem még mindig rengeteg jövőt érez magában”.¹⁰

Mindez önmagában persze még nem hitelteleníti vagy érvényteleníti a csomorkányizmus fogalom ténybeliségét, bár tagadhatatlanul relativizálja a benne foglalt értelmiség- és Vásárhely-imázs társadalomtörténeti súlyát. Hiszen az *Örültek*-ben testet öltő izolált vásárhelyi értelmiségi televényt Németh akkori szenzibilitása nélkül fel sem igen lehetett volna fedezni (nemhogy megérteni). Ez a fogalmi konstrukció ugyanakkor a csomorkányizmusukat ezután már Németh szája íze szerint tudatosító vásárhelyieknek szilárd önazonosság-tudatot kínált, sőt visszamenőleg is érvényes vagy annak tetsző látószöveget teremtett számukra az újra és újra megalkotott Vásárhely-jelenség identitásteremtő hagyományaként.

Az értelmiségi elszigeteltség, a remeteség társadalmi háttérét Vásárhely eredendően és maradandóan paraszti társadalmi arculata adta. Az tehát, ami a leginkább asszociálódik

⁹ Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 20., 23–24. Vekerdi biográfiája ennél is kevesebb támponttal szolgál a kérdést illetően. Vekerdi László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 232–261.

¹⁰ Németh László: Napló. Összeáll., és utószó: Németh Ágnes. Szeged, 2006. 133., 137., 144. és 151.

ezzel a várossal. Gondoljunk például Tornyaira és a vásárhelyi festő-iskolára, valamint a néprajztudomány hangsúlyos Vásárhely referenciájára. A paraszt-, a tanya- és az Alföld-ábrázolás hagyománya a piktúrában – Tornyai János század eleji vásznaitól kezdődően – legteljesebb és legértékállóbb módon bizonyosan a vásárhelyi festők jóvoltából létezik. Jól bizonyítja e művészi látásmód különleges erejét, hogy a 20. század második felében virágkorát élő vásárhelyi realista festészet annak ellenére is végig ragaszkodott ehhez a tematikához, hogy a város időközben mindinkább eltávolodott korábbi mélyparaszti mivoltától: az ötvenes években ugyanis megindult Vásárhely iparosítása és a tanyai élet sem volt ekkor már pont olyan, mint az 1950 előtti egy évszázadban.¹¹

Ilyenformán a művészi tapasztalat korabeli reprezentációja, illetve a vásárhelyiek tényleges életvilága (napi tapasztalata) közt egyre nagyobb úr tátongett. Persze, a kiugró művészi teljesítmény láttán mindenkit eltöltő büszkeség a divergenciának még a pusztai tényét is nyomban elfedte. A Tornyai Múzeum földszinti és emeleti termeiben minden ősszel szokásszerűen megrendezett festmény-mustra, ez a nyilvános kulturális rituálé a városiasság (a városi szociabilitás) éltető eleme, egyszersmind az az esemény is volt, amely ország-világ színe előtt hirdethette Vásárhely különleges kulturális rangját. Miközben a közszemlére kitett vásznak némileg zavarba is hozták a vásárhelyi piktúra művészei iránt őszintén érdeklődő helybéli közönséget. A vásárhelyi festőket megigéző paraszt, tanya és a levegős „nagy sömme” (gondoljunk Kurucz D. István jellegzetes pusztai tájképeire) ugyanis nem vagy egyre kevésbé volt szerves része a vásárhelyiek mentális horizontjának. A festett képek tehát jószerivel a közelmúltat idézték sokuk számára, ami egyeseknek talán a nosztalgia forrása (is) volt, és egyúttal jellegzetes helyi ízt kölcsönzött a vizuális eszközökkel megfogalmazott vásárhelyiességeknek. Noha a vásárhelyi piktorok – például a zseniális Fejér Csaba – számára különlegesen vonzó táj csupán a látszólag egyhangú és festőietlennek tartott pusztai (alföld) volt. Persze a kora újkori realista német-alföldi festészet korábban egyszer már bebizonyította, hogy a festői természet fogalma sem több merő konvencionál, amely maga is ki van szolgáltatva a történelmi változásoknak. Hiszen mennyivel festőibb vajon a szintén túlon túl egyhangú holland táj a maga csatornáival, fahídjaival, szélmalmaival és teheneivel,¹² mint a vásárhelyi pusztai az ő tanyáival, gémeskútjaival, malmaival és állataival.

Egy olyan nemzedék tagjaként, aki 1950-ben születve a hatvanas években ért kamaszszá, túlzás nélkül mondhatom: Németh József, Szalay Ferenc és mások parasztoikat, állatokat s tanyaudvart (rendszerint így együtt) megjelenítő vásznai ismertették meg velem (velünk) az autentikusként tálalt vásárhelyi miliót. Hiszen, ha csak ki nem biciklizett valaki a Kutasi úti állatvásár telepre, nem is került szeme elé az illető vásárhelyi paraszt és az ő állata (igaz: disznót és aprójószágot akkoriban még mi is tartottunk, bár nagyon közel laktunk a városközpontoz). A festmények látványa azonban arra indított, hogy ne álljak meg a Kutasi úti állatvásár telepnél, hanem tovább biciklizve (milyen jellegzetesen vásár-

¹¹ A pusztulói vásárhelyi tanyavilágnak állít emléket Szentí Tibor: A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyavilágban. Bp., 1979. A két háború közti vásárhelyi tanyavilágot kifejezetten a néprajztudomány eszközével örökíti meg több évtizeddel e világ fénykorát követően: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-Pusztán. Békéscsaba, 1975.

¹² Nota bene: a holland festők egy része külön is szorgalmasan festette a teheneiket; egyszer láttam Hollandiában egy a tehénfestészet remeikeiből összeállított kiállítást.

helyi dolog a bicikli tömeges használata is!) kimerészkedjek a tanácsrendszer bevezetésekor alaposan megkurtított, ennek ellenére még mindig óriási kiterjedésű tanyavilágba. Így kerültem közvetlen érzéki kapcsolatba a mártélyi, illetve a csomorkányi, a kutasi, a rárósi vagy a makai út menti tanyákkal és tartozékaikkal.

Évekkel később már mint kutató szembesültem a tanyai olvasó- és gazdakörök valamikori nagy számával, s hogy milyen nehezen túlbecsülhető szerepet tölthettek be a tanyai emberek társas és kulturális életében.¹³ Csak akkor döböntem rá, hogy a hatvanas években én is jártam már némelyikükben oly módon használva őket, ahogy eredeti rendeltetésük szerint illett. Történt ugyanis, hogy a Bethlen Gábor gimnázium diákjaként – az osztályommal együtt – tájelőadásokon adtuk elő szerte a tanyavilágban Kisfaludy Károly *A kérők* című darabját. Ezen műkedvelő előadások legalább akkora élményt jelentettek nekünk, városi gimnazistáknak, mint amilyen élményben lehetett része a tanyai művelődési otthonokká átalakított valamikori olvasó- és gazdasági egyletek „színháztermébe” becsúfolódó parasztembereknek kezdetleges produkcióknak láttán. Nekünk elsősorban azt jelentette ez az alkalom, hogy némileg belekóstoltunk a múltból így vagy úgy átmentődött paraszti Vásárhelyi tanyai miliójébe: hiszen lovas kocsival vittek ki bennünket a város központjától 5–10 kilométerre fekvő tanyai művelődési házba, ahol az előadást követően – fizetségként – birka paprikással vendégelték meg bennünket és egyúttal élvezhettük a tanyai bálozás vígasságait is.

Az eddigieken túl a saját szerű etnográfiai tudás szokta felkelteni szélesebb körökben az érdeklődést a város iránt. Magam is jórészt ez utóbbinak köszönhetem a legtöbbit Vásárhelyi-identitásom formálódása szempontjából – leszámítva persze az untig hallott családi legendákat, városi lakásunk egyik-másik tanyai tárgyi kellékét, vagy a paraszti rokonsági körről szerzett tapasztalataimat. Kiss Lajos néprajzi művei nélkül ugyanis ma sem lennék teljesen tudatában Vásárhelyi *par excellence* parasztságának. Kisst elsőként gimnáziumi éveiben „ismertem meg”, mivel a halála (1965) után nem sokkal készült portréja, egy vásárhelyi festő (ha jól emlékszem Kajári Gyula) ceruzarajza, három éven át végig ott függött osztálytermünk falán. S persze jól ismertem a Tornyai Múzeumban berendezett Kiss Lajos emlékszobát is, ahol kiállították a tudós íróasztalát, könyvei egy részét és számos más használati tárgyát. De csak amikor elolvastam, majd egyik-másik munkámhoz fel is használtam fő művét, a *Szegény emberek élete* című könyvét (ami eredetileg két kötet volt, az egyiket a férfinak, a másikat pedig a nőnek szentelte Kiss),¹⁴ akkor jöttem vele tisztába, hogy hová, milyen mikrovilágba születtem bele, és minek is vagyok az örököse. Társadalomtörténészként ma is őszintén csodálom a paraszti szegénység kívülről szürkének és egyöntetűnek tetsző világáról Kiss által adott társadalomleírást. A jellegzetes vásárhelyi beszédmódot mesterien, elbeszélő művészként alkalmazva, egyszerre érvényesíti Kiss (e munkájában is) a belső és a külső megfigyelő nézőpontját. Mindazt, amit a dolgot magát belülről jól ismerő ember tud erről a különös világról, úgy önti ő néprajzi narratívába, hogy tudományos fogalmak szerint elrendezhető tudás válik végül belőle. A tudományos diskurzus és az irodalmi elbeszélés határmezsgyéjén jelöli ki Kiss helyét a tudomány-

¹³ Mely kérdéshez elengedhetetlenül fontos adattár és feldolgozás egyúttal, Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged, 1977.

¹⁴ Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Bp., 1981. 1–2. köt. („A szegény ember élete” 1939-ban, „A szegény asszony élete” pedig 1941-ben látott először napvilágot).

történész is, amikor a „tegnap világának művészi színvonalú felidézését” köti a nevéhez. Majd hozzáfűzi: „Életteli, részletgazdag ábrázolása mintha Ralph Linton... az idő tájt megfogalmazott státus- és szerepelméletének illusztrációja lenne, jóllehet a cél [mármint Kiss célja] csupán a feledésbe merülő múlt megörökítése volt”.¹⁵

Hogy mivel és hogyan gazdagította Kiss (e munkája révén) önnön Vásárhely-tudatodat, és nem utolsó sorban a világot illető, vásárhelyiségem által is közvetített tudásomat? Főképpen azzal, hogy felnyitotta a szemem egy a paraszti egzisztenciába mélyen beleágyazott mentalitásra és lelki beállítódásra vagy épp történelmi adottságra, amely még akkor is hat, amikor pedig hagyományos parasztok már nincsenek is a világon (legalábbis mi felénk). Nem más ez, mint maga a *paraszti racionalitás*, amely sokak szerint nem létezik ugyan, ám ez a vélemény nem több a felvilágosodás szülte pusztá előítéletnél.

A 19. század végi és a 20. század eleji vásárhelyi paraszti társadalom kutatása során viszonylag hamar felfigyeltem a parasztok feltűnő individualizmusára, amely mindig is jól megférte legendás hagyománytiszteletükkel. Az individualitás és a tradicionalitás kettősségéhez szokott szemünk könnyen elsiklik afölött, hogy egyik-másik esetben nincs közöttük merev ellentét. S éppen ez a helyzet Vásárhellyel is, melynek parasztagzdáit a következőképpen jellemezte a 20. század eleji szakíró: „... mindegyik a maga ura akar lenni, befolyás nem érvényesül náluk, szövetkezeti eszmék hidegen hagyják őket, a minnek legfőbb tanúbizonyossága az, hogy a városunkban néhány évvel ezelőtt alakult tejszövetkezet csak alig állhat fön. A tagok nem pártolják eléggé, mert sokszor még azok is a szövetkezet elkerülésével értékesítik tejtermékeiket”.¹⁶ Lehet, hogy hasonló okokból volt anyai nagyapám tejüzeme is veszteséges, amire azonban akkor derült csak fény, amikor nagyapám a harmincas évek végén váratlanul meghalt.

Az individuális vagyis a racionális paraszt, amelyen egyébként a vásárhelyi gazda is, „mindig” fontosabbnak ítéli az egyéni érdekeit a kollektív érdeknél; ezért nem a kollektív fellépés erejével gondolja tehát megvalósítani saját egyéni érdekeit, hanem problémái egyéni szintű megoldását részesíti előnyben. S csak akkor folyamodik a kollektív cselekvés eszközehez, amikor úgy látja, egyéni érdeke fűződik ahhoz, hogy erőforrásait a közös érdekek érvényesítésére fordítsa.¹⁷

Ennek a sajátos paraszti individualizmusnak egyik, ha talán nem is egyedüli forrása a tanyai életforma. Erről szintén sok mondanivalója akadt Kissnek. A kiskanásról szólva írta például : „Disznóórzés közben legtöbbször maga van a kanász. [...] A természet napenkénti szemlélése meg a nagy csönd hatással van rá. A költő szavaival élve: alkonyatok, délibábok megfogják százszor is a lelkét... [...] Mindazt, ami fogékony lelkében felgyülemlik, belekiáltja a pusztába, a szélbe.”¹⁸ A szociabilitás ritka és jellegzetes alkalmait pedig a béresek kapcsán ecseteli imigyen. „Estéknént, ha a gazda nincs kint és a közeli tanyákban is maguk vannak a cselédek, eljárnak szomszédolni. Egynek azonban otthon kell maradni,

¹⁵ Sárkány Mihály: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Paládi-Kovács Attila, főszerk.: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Bp., 2000. 47.

¹⁶ Szeles János: Hódmezővásárhely törvényhatósági város monográfiája. Magyar Gazdák Szemléje, 1909, I. kötet, 187.

¹⁷ Vö. Samuel L. Popkin: A racionális paraszt. Bp., 1986. 88.

¹⁸ Kiss Lajos: i. m. (1981) Első kötet, 50.

amit felváltva vállalnak.”¹⁹ Egyébként pedig: „[A béresnek s]órakozása nem igen van, mert elfárad, örül, ha lefekhetik. Télen adódik csak, mikor az eke kifagy a földből.”¹⁷

A paraszti individualizmussal könnyen megfér a paraszt vitathatatlan kalkulatív hajlama is. Nem véletlen, hogy a vásárhelyi szegény férfiakról írt könyv egyötödét a *Könnyen élők* társadalmi típusának szentelte Kiss, ahol 19 egzisztenciát ír le a tőle megszokott érzékletes módon. Így szól a disznókupec jellemrajza: „Eleven észjárású, az orránál tovább látó, számolást tudó, furfanggal kevert eszű emberekből lesz a disznókupec.” Akinek a piaci viselkedése a mintaszerű polgár karaktervonásait idézi emlékezetünkbe. „A kupec minden vételnél más-más huncutságot eszel ki, amit még nem ismernek. A lényeg mindig az, hogy amit ő vesz, keveset nyomjon, amit elad, mentül nehezebb legyen. A mázsa az ő kenyere. A gazdának cédulát ad, melyre ráírja mennyiért vette és mikor veszi át. [...] Foglalót nagyon kicsit ad, legtöbbet egy pengőt. Ha rakodásig nagyot esik a disznó ára, a foglalót ott felejtí a gazdánál.”

Nem egyedül csak a parasztgazdával üzletelő disznókupec viselkedik „racionálisan”, igazi polgár módjára, de a gazdát is hozzá hasonló fából faragták. „Az eladó is – akár paraszt, akár mester – ki van tanulva, mert előre elhajtja a mázsához a disznót és megméri, hogyha kerekbe kéri a kupec, tudja, hogy mennyiért nem csapódik be.”²⁰

*

A paraszt és az értelmiségi sajátosan vásárhelyi társadalmi típusáról igyekeztem elsősorban beszélni ebben a rövid esszében. Azért éppen róluk, mert hozzájuk van a legtöbb közöm. Hiszen anyai felmenőim egy kiterjedt vásárhelyi birtokos paraszti famíliával, a Csákyakkal kötnek szorosan össze (akikről még dűlőt is elneveztek a vásárhelyi határban); közvetlenül pedig vásárhelyi értelmiségi családba születtem bele. S noha értelmiségi szüleim '56 utóhatásaként a Kádár-korban deklasszázódtak, a tág paraszti familia pedig az ötvenes évektől teljes egészében társadalmi süllyedésre ítéltetett (kuláklístára kerültek), mégis ennek a két társadalmi csoportnak a miliójében, az ő tapasztalataik prizmáján át tettem szert valamiképpen sajátosan vásárhelyi tapasztalataimra. Miután az érettségít követően elhagytam a várost Debrecen, majd Budapest kedvéért, mindmáig az általuk tovább adott társadalmi és történelmi tapasztalatok táplálják a bennem mindmáig élő Vásárhely-képet. Ha ez az imázs netán mások Vásárhely tapasztalatával is összeér, az talán nem csak vagy nem egészen a véletlen műve.

---

¹⁹ Uo. 104.

¹⁷ Uo. 119.

²⁰ Uo. 119.